

[אתר דעת](#) * [לימודים](#) * גיליון 17 * תשפ"א * 2020/21 *

הנרטיב "מגלות לציונות"

המשתקף בשירי אל"ף-בי"ת שנתחברו במחצית הראשונה של המאה ה-20

לאור תהליך החייאת העברית כלשון דיבור בארץ ישראל

ניצה דורי ויצחק ציטרין

תקציר

שימור הלשון העברית באלפיים השנים שבהן שהה עם ישראל בגלות הוא מקרה מיוחד שאין לו אח ורע בהיסטוריה האנושית. שמירת הלשון העברית ולצידה שמירת המצוות, ובראשן שבת, כשרות, מילה וטהרת המשפחה, הן אשר נסכו בעם היהודי כוח לשרוד בגלויות שאליהן נפוצו מאז חורבן הבית השני וכישלון מרד ברכוכבא ועד לתחייה הלאומית ושיבת ציון בדורות האחרונים.¹

מחנכים עברים ואנשי ספרות יהודים שפעלו בתחילת המאה ה-20, ידעו שכדי שילדי עם ישראל יוכלו להיות שותפים פעילים בחברה היהודית ובכלל זה בטקסיה הדתיים והתרבותיים, עליהם לדעת את השפה העברית ובמיוחד להיות מסוגלים לקרוא ולהבין טקסטים הכתובים אותיות עבריות וגם להתבטא בכתב. בראשיתו של החינוך העברי בארץ ישראל קיבלו אפוא המורים העברים על עצמם להפיץ את העברית החיה – "להפוך לשון ספרותית ללשון החיים". המורים ראו בהקניית העברית את מקצוע הלימוד החשוב ביותר בשל תרומתו למהפכת התחייה הלאומית ולביסוס ערכיה של התנועה הציונית; ובפיתוח ההוראה בעברית של כל מקצועות הלימוד – מטרה מרכזית בעבודת החינוך.²

החייאת העברית כשפה לאומית התבססה בארץ ישראל בתהליך הדרגתי משלהי המאה ה-19, בתקופת היישוב הישן, וביתר שאת בהשפעת אירועים ותהליכים מכוננים ובהם פעולתו של אליעזר בן-יהודה, הפולמוס התרבותי שלימים זכה בכינוי "ריב הלשונות" (או "מלחמת השפות") ועוד. ביטוי לחשיבות שייחסו המורים העברים להחדרת העברית לכל תחומי הלימוד

¹ לויטן, ד' (תשע"ב). וְיָהִי כָל הָאָרֶץ שְׂפָה אֶחָת וְדָבָר אֶחָד. מלחמת השפות: המאבק על השימוש בעברית כשפת ההוראה בטכניון. **דף שבועי** 938. אוניברסיטת בראלן.

² שחר, ד' (2000). החייאת הלשון העברית כביטוי לתפיסה היסטורית ותרבותית, בחינוך העברי בארץ-ישראל בראשיתו. **מעוף ומעשה**, 6, 149–127.

~~~~~

(והחיים) אפשר לראות בהחלטתם לחדש את פעילות "ועד הלשון", בקיום כינוסים של הסתדרות המורים ובבחירתם המודעת לאמץ, בעקבות דברים נוקבים שנשא לפנייהם דוד ילין, את המבטא הספרדי ועוד. על רקע כל אלה צומחים במאה ה-20 משוררי ילדים המחברים שירים עבריים חדשים או מעבדים ומתרגמים לעברית שירי ילדים שנכתבו במקור ביידיש וברוסית. מאמר זה יבחן שירי אל"ף-בי"ת לילדים שנכתבו בעברית או תורגמו לעברית, שברובם אפשר למצוא ביטוי למעבר מהווייה גלותית להווייה ארץ ישראלית.

מטרת המחקר

מטרת המחקר לבחון כיצד בא המעבר מהווייה גלותית להווייה ארץ ישראלית בשירי אל"ף-בי"ת שנכתבו לילדים בתקופה זו.

שיטת המחקר

מאמרנו מחולק לשני חלקים: בחלקו הראשון נקטנו מתודולוגיה של סקירה כרונולוגית-היסטורית. הסקירה מציעה רקע לביסוס תפקידם ותרומתם של מוסדות החינוך הראשונים בארץ ישראל להחייאת העברית ולהנחלתה בקרב ילדי היישוב העברי.

ניתוח את השירים – בחלקו השני של המאמר – נערך במתודולוגיה של "גורמים ותוצאות" במטרה לשקף את תהליך החייאת השפה העברית והמעבר מהווייה גלותית להווייה ציונית-לאומית בעזרת השירה, ובמיוחד בעזרת שירים לילדים שאת חלקם חיברו מורים עברים. המורים עשו בשירים שימוש כפול: השירים שימשו כלי דידקטי להנחלת הלשון העברית, ובד בבד – אמצעי לביסוס הנרטיב "מגלות לציונות".

מילות מפתח: תחיית השפה העברית, היישוב העברי בארץ ישראל, עלייה ראשונה, עלייה שנייה, שירי אל"ף-בי"ת, גלות וציונות, יהודי חדש.

רקע היסטורי

החייאת השפה העברית במציאות חיי היום-יום בארץ ישראל וזיקתה לגיבוש התודעה הלאומית

ייחודה של השפה העברית טמון בעיצובה כשפת קודש המבססת את קודשי ישראל ואת מחויבות האומה כלפיהם. המחויבות מלווה את האומה העברית במהלך הדורות, ומתוך כך מעמיקה

ומבליטה את היבדלותה מן הסביבה.³ הלשון העברית ממלאת בעת ובעונה אחת כמה תפקידים מרכזיים: היא משמשת סמל היסטורי ותרבותי; יש לה זיקה לעבר וייחודיות תרבותית; היא מגלמת רצף היסטורי ובכוחה לבנות (סביב אותו הרצף) תודעה היסטורית, ומשום כך היא נתפסת כנכס ציוני-לאומי שמהותו מבססת את הקשר בין דת ומסורת ובין לאומיות.⁴

הניסיונות של אומות לחדש את שפתן הלאומית ולהחיותה עוררו עניין מחקרי, ובין החוקרים שעסקו בתחום זה, יש הסוברים כי העברית היא הדוגמה היחידה של תחייה אמיתית של שפה.⁵ חשוב לדייק שגם במשך מאות השנים הארוכות שבהן שפות הדיבור הרגילות של קהילות ישראל בתפוצות ואף בארץ ישראל, היו לשונות היהודים לסוגיהן (יידיש, ספרדית-יהודית, ערבית-יהודית ועוד), העברית לא הייתה לשון מתה. השימוש בה בכתב, כלשון של ספרות ענפה, ואף כלשון איגרות של חיי יום-יום, גלוי וידוע. לצד השימוש הזה שימשה העברית (אומנם במידה פחותה) גם כלשון דבורה, כמהות הגויה, הן בתחום הפולחן הדתי בחיי בית הכנסת הן בחיי החול: יהודים מתפוצות שונות שנפגשו – השפה היחידה שבה יכלו לשוחח ולקיים תקשורת ביניהם הייתה העברית.⁶

המתח הדיאלקטי בהחייאת השפה העברית כשפת חול

הרתיעה שחשו הזרמים המסורתיים, ובהם אנשי היישוב הישן בארץ ישראל, כלפי תהליך החייאת העברית כשפת חול דבורה, נבעה מהניסיון ההיסטורי הקשור בחוגי משכילים יהודיים, אשר שאפו להשתלב בחברה הסובבת באמצעות הצגת עושרן של התרבות היהודית והיצירה היהודית לכל גוניהן, ובעיקר: חקר המקרא, ההיסטוריה היהודית והלשון העברית. בעניין זה בלטה אגודת "חוכמת ישראל" – האיגוד לתרבות ולמדע היהודיים – שנוסדה בשנת 1819 והניחה את היסודות למחקר המודרני של מדעי היהדות. חברי האגודה פעלו מתוך פולמוס חריף כנגד היהדות המסורתית והשפיעו רבות על מגמות של מודרנה, חילון והתבוללות בקרב צעירי העם היהודי.⁷

³ באר-מרקס, ר' (2014). יחסה של האורתודוקסיה לשפה העברית: המקרה של כתב העת **הלבנון**. בתוך: י' ידגר, ג' כ"ץ ושי' רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורותיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל**. קריית שדה בוקר: מכון ברגוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 35–49.

⁴ שחר, ד' (2000); ראו הערה 2 לעיל, עמ' 127–128; גודמן, מ' (2019). **חזרה בלי תשובה: על חילוניות אחרת ועל דתיות אחרת**, חבל מודיעין: כנרת, זמורה, דביר, עמ' 23–25, 49–50 וראו הערה מס' 10 במקום.

⁵ Paulston, C. B, Pow C.C & Connerty M.C (1993). 'Language Regeneration: A Conceptual Overview of Language Revival, Revitalisation and Reversal', **Journal of Multilingual and Multicultural Development**. 14 (4), 276.

⁶ הייסטינגס, א' (תשס"ח). **בנייתן של אומות: התנ"ך והיווצרות מדינות הלאום**, ירושלים: הוצאת שלם, ראו בעיקר עמ' יט–כג, 207–236.

⁷ מורג, ש' (תשנ"ד). העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה (הרצאות ע"ש משה סטרוסטה), בתוך: י' גייגר (עורך), **המדרשה ללימודים מתקדמים, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים**, עמ' 40. המאמר התפרסם גם בכתב העת **קתדרה**, 56 (תש"ן), 70–92.

⁸ על השכלה, חילון ומלחמת תרבות בעקבות שינויי ערכים שנבעו מ"תנועת ההשכלה" בעם היהודי, ראו: פיינר, ש' (תשס"ב). **מהפכת הנאורות – תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18**. ירושלים: זלמן שזר, בעיקר עמ' 121–129, 282–288, 302–307, 402–410; קונפורטי, י' (תשע"ט). **עיצוב האומה: המקורות התרבותיים של הציונות 1882–1948**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 57–89; (תשנ"ה). הארות אחדות על הוראת ההיסטוריה והשכלותיה במכללה דתית, **שאנן (א')**, 71–73; אסולין, ד' (תשע"ה). ההתנגדות החרדית לעברית החדשה

בקרב חוגי המשכילים, בעיקר בירושלים, השימוש בלשון העברית נבע מהשקפה אידאולוגית וגם מצורך של ממש – שכן העברית הייתה הלשון היחידה שהיה בכוחה לשמש שפת תקשורת משותפת לכלל היהודים המשכילים שהגיעו ארצה מגלויות שונות, שבכל אחת מהן שימשה שפה משלה, בדיוק כשם שיכלה לשמש כלשון משותפת המאפשרת תקשורת בין יהודים שאינם חיים בארץ ונפגשים באקראי (Lingua franca).

למעשה, מציאות החיים בתקופת היישוב הישן חייבה שימוש בעברית כשפת תקשורת "בינעדתית", שכן לעדות היהודיות השונות לא הייתה שום שפה אחרת משותפת. יתרה מזו, ברחבי האימפריה העותמאנית כולה שרר מצב חברתי טרום-לאומי, לאמור: הלשון הטורקית שימשה לענייני מדינה, צבא וממשל ברחבי האימפריה, ובכללה בארץ; ובהיעדר לשון לאומית מחייבת בארץ, התאפשר ליהודים, באופן טבעי, להחיות את העברית כלשון משותפת⁸ לכל היהודים החיים תחת משטר המילת העותמאני⁹.

פריצת הדרך בהנחלת העברית ובשימוש בה כשפה מדוברת בכל תחומי החיים בקרב חוגים עממיים ולא רק בקרב המשכילים, קשורה בהחדרת החינוך המודרני לארץ ובעיקר בהתפתחותו בירושלים. התמורה נזקפת לזכותם של שלושה אישים שהקדימו את אליעזר בן-יהודה ופועלם בהחייאת השפה היה ידוע לו היטב מהיכרות אישית איתם: יוסף הלוי (1827–1917), מחנך, משורר, חוקר מקרא שפעל למען יישוב ארץ ישראל; ברוך (בן יצחק) מיטראני – בני"ס (1847–1919), שחידש תוכנית לימודים בהוראת "עברית בעברית", משמע כל מקצועות הלימוד נלמדו בעברית; וניסים בכר (1848–1931), יליד ירושלים שלמד בבית המדרש למורים של כ"י"ח בפאריס, והיה מבאי ביתו של בן-יהודה. כמחנך וכמנהל בתי ספר של כ"י"ח מיסד בכר את השיטה ללמד עברית "בשיטה הטבעית", משמע דיבור והוראה בעברית כשפת דיבור יום-יומית.¹⁰

החייאת העברית בתקופת העלייה הראשונה – התוויית הדרך

ההצלחות הראשונות בהחייאת הדיבור העברי, מרשימות ככל שהיו, היקפן היה מצומצם: קבוצה קטנה של משכילים, כעשר משפחות ירושלמיות ומספר דומה בשאר חלקי הארץ, השתמשו בעברית כשפת יום-יום.¹¹ התוויית הדרך בהחייאת הלשון העברית וברעיונות התחייה הלאומית

במציאות הלשונית בישראל, כרמלים – לחקר הלשון העברית (י"א), 123–132; גודמן, מ' (2019); ראו לעיל הערה 4, עמ' 199 הערה 14.

⁸ אורן, ע' (תשנ"ו). "דרכי חידוש המילים". בתוך י" בלאו (עורך), הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה – הרצאות לרגל מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית. ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים, עמ' 77–101.

⁹ על מהותו של משטר המילת ומשמעותו ליהודי היישוב הישן, ראו: ברנאי, י' (1979). תקנות ירושלים במאה ה-18 כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית. בתוך א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית. ירושלים: יד יצחק ברצבי, עמ' 279–309.

¹⁰ הרמתי, ש' (תשל"ח). שלושה שקדמו לבן-יהודה. ירושלים: יד יצחק ברצבי, עמ' 12, 19, 33–35, 48, 74–80, 84, 89–104, 126–134.

¹¹ בר-אדון, א' (תשמ"ב). הניב הגלילי ומיבטאו [!]. – פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל. קתדרה, 24, 119.

בולטת בפועל של שני אישים: אליעזר בן־יהודה¹² ודוד ילין.¹³ פועלם יצר מעגלים של דוברי עברית שהתרחבו לחוגים רחבים בקרב אנשי העלייה הראשונה.

בן־יהודה עלה לארץ בסוף שנת תרמ"א. תחילה סיגל לעצמו אורח חיים של אנשי היישוב הישן, מתוך תקווה שיוכל להשפיע עליהם ברעיונותיו בעניין התחייה הלאומית ובכללם החייאת השפה העברית. הוא פעל ללא לאות להגשמת חזונו, בכתבותיו הפולמוסיות בעיתונות העברית, בעריכת מילון עברי ובניסיונותיו להפוך את התחייה הלאומית והדיבור העברי ל"תנועה חברתית". בן־יהודה ומשכילים נוספים ייסדו בירושלים בשנת 1890 את "ועד הלשון", שתכליתו הייתה לבסס את החייאת השפה העברית. אומנם "ועד הלשון" הראשון התפרק כעבור שנה, אך הוא נוסד מחדש בשנת 1913 בוועידת הייסוד של אגודת המורים (ראו להלן).¹⁴

עם הגעת עולי העלייה הראשונה ארצה ממניעים לאומיים, הצליחה פעילותו של בן־יהודה להכות שורשים, והמצטרפים לשורותיו התגבשו לכדי לתנועה חברתית־תרבותית. הקשר בין חינוך עברילאוני להחייאת השפה העברית התקבל כטבעי ומתבקש.¹⁵

החינוך העברי "בחזית החייאת השפה ובביסוס הלאומיות העברית"

תרומתם של מוסדות החינוך הראשונים בארץ ישראל – משלהי היישוב הישן וביתר שאת בעקבות העליות הראשונה והשנייה – להחייאת העברית ולהנחלתה בקרב ילדי הגיל הרך, שעבורם נכתבו שירי אל"ף־בי"ת, הייתה מהותית, וכמוה תרומתם של חלוצי ההוראה – הגנות והמורים לילדי הגיל הרך. אותם חלוצים הצטרפו אל הסופרים והמשוררים, וכולם יחד נרתמו לכתיבת חומר לימודי וספרותי בשביל התלמידים, מתוך ההבנה שאין כמו שירים וסיפורים לשמש כלי דידקטי ללימוד חווייתי של הלשון. יצחק אפשטיין, אליעזר בן־יהודה, יהודה גרזובסקי (גור), דוד יודילוביץ, דוד ילין, זאב יעבץ, יוסף מיוחס, ש"ח וילמקוביץ ואחרים, היו החלוצים לפני המחנה: חלקם הוציאו לאור את ספרי הלימוד והמקראות הראשונים בארץ. חיים אריה זוטא ודוד ילין שיתפו פעולה בהוצאת לקט שירים לילדים (תרס"ה); דוד ילין כתב את הספרים הראשונים ללימוד האל"ף־בי"ת העברי לילדים ובהם שני ספרים ללימוד קריאה וכתיבה: "לפי הטף: ספר להורות את ילדי ישראל לדבר עברית מבלי עזרת תרגומים" (ורשה 1903) ו"מקרא לפי הטף" (תושיה, 1906). וספריו אכן שימשו את הגנות בגני הילדים הראשונים בבואן להקנות לילדים את

¹² פלמן, יי (תשל"ז). תרומתו של אליעזר בן יהודה לתחיית הלשון העברית. *קתדרה*, 2, 83–95.

¹³ מייטלס, ע' (תשע"ה). תרומתו של ילין לשפה העברית ולתרבות העברית. *דור לדור*, מח, 87–143.

¹⁴ כרמי, ש' (תשע"ה). ועד הלשון, תומכיו ומתנגדיו: הפולמוס על תחיית הדיבור העברי בזיקה לאידיוולוגיה הציונית. *חלקת הלשון*, 47, 189–190; יי קניאל (עורך), *אליעזר בן יהודה בבית האסורים – חנוכה תרנ"ד (איגרות)*. ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשמ"ד, עמ' יא–כב (בתוך דברי העורך בפנת הדברים).

¹⁵ זמיר, מ' (עורכת), *איתמר בן־אב"י החצוף הארצישראלי – פרקים מחייו של הילד העברי הראשון*, ידיעות אחרונות: תל אביב, 2016, עמ' 29–30.

יסודות הקריאה והכתיבה.¹⁶ החינוך הלאומי במושבות העלייה הראשונה היה המסד להחייאת הדיבור העברי, להוראת "עברית בעברית", לאהבת הארץ ולמודרנה.¹⁷

ילין פעל לביסוס השפה גם בקרב המבוגרים: הוא היה מראשי התומכים בהגיייה ספרדית של השפה העברית המתחדשת (ראו להלן). יתרה מזו, ילין חיבר, עם יהודה גרובסקי, מילון עברי שימושי, שבערכים הרבים שנכללו בו סייע מאוד לדוברי העברית בני הדור הראשון לתחיית השפה.¹⁸

פועלם החינוכי של הגננות ושל המורים יצר "תנועה חברתית" של תלמידים דוברי עברית כשפת אם, ובעקבותיהם – באו גם הוריהם. באזור הגליל אף נוצר "ניב גלילי" של דיבור עברי טבעי (בהגיייה מיוחדת), אך לאחר שהתקבלה "ההגיייה הספרדית", בשלהי העלייה השנייה כהגיייה תקנית (ראו להלן), השימוש בו דעך עד אשר נעלם.¹⁹ החייאת השפה העברית הייתה מטרה ואמצעי לחינוך לאומי.²⁰

תרומה נכבדה להתבססותה של העברית נזקפת לזכות הברון אדמונד דה־רוטשילד, "אבי היישוב", אשר תמך כספית ואידאולוגית ביוזמתו של אליעזר בן־יהודה בהוצאת "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה",²¹ הידוע בשמו העממי "מילון בן־יהודה".²² רוטשילד קבע שבכל מושבותיו יפעלו בתי ספר מודרניים שיחנכו את התלמידים ברוח לאומית, ועמד על כך ששפת ההוראה באותם בתי ספר תהיה עברית.²³ רוטשילד דאג שהמורים שילמדו בבתי הספר יהיו בעלי תודעה לאומית, שיהיו נכונים ללמד "עברית בעברית", ותמך בהם כלכלית.²⁴

העלייה השנייה – מיסוד וגיבוש העברית כשפה דבורה במרחב הציבורי של היישוב הלאומי

היוזמות להרחבת מקום השפה בחיים הלאומיים הנרקמים בארץ ישראל נתקלו בקשיים מרובים. אישים וחוגים בארץ (רובו של היישוב הישן ואחרים) וגם מחוצה לה הביעו התנגדות לשאיפותיה של התנועה הציונית לבסס את העברית כלשון העם היהודי, ובהם: "העזרה", "כל ישראל חברים

¹⁶ שביט י' (1983), "חינוך ותרבות ביישוב החדש: מצביון מסורתי חרדי ללאומיות עברית ארץ־ישראלית". בתוך: י' בן אריה וי' ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל**, כרך 8: **שלהי התקופה העותמאנית**, ירושלים, עמ' 306–316; סמט מ' (2017). **חינוכאים ושיח החינוך ביישוב העברי, 1880–1935**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; ולדן צ' ושחורי־רובין צ' (2018). **לא מבטן אלא מגן: תרומת גן הילדים והגננות להתחדשות העברית כשפת אם, תרנ"ט–תרצ"ו**, באר שבע.

¹⁷ ולק, ז' (תשמ"ב). צמיחת החינוך הלאומי במושבות. בתוך מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה (א)**, (עמ' 407–425). ירושלים: יד יצחק ברצבי.

¹⁸ מייטלס, ע' (תשע"ה). ראו הערה 13 לעיל.

¹⁹ בר־אדון, א' (תשמ"ב). ראו הערה 11 לעיל.

²⁰ אלבוים–דרור, ר' (תשנ"ח). יצירת המרכז החינוכי בארץ־ישראל. בתוך י' ברטל (עורך), **העלייה השנייה – מחקרים** (עמ' 386–395). ירושלים: יד יצחק ברצבי; אפרתי, נ' (2018). **מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרפ"ב (1881–1922)**. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית [הדפסה שנייה], עמ' 27–29.

²¹ זמיר, מ' (2016); ראו לעיל הערה 23, עמ' 29–30, 121; גרינצוויג, מ' (תשנ"ח). אליעזר בן־יהודה (פרלמן). בתוך י' ברטל, ז' צחור וי' קניאל (עורכים), **העלייה השנייה – אישים** (עמ' 74–77). ירושלים: יד יצחק ברצבי.

²² מירקין, ר' (תש"ן). פרקים בתולדות המילונות החדשה, מאמר שני: מילון בן יהודה. **לשוננו (נד)**, 311–323.

²³ ציטרין, י' (תש"ס). הברון אדמונד דה־רוטשילד: חזון ומציאות בפעילותו בארץ ישראל. **שאנן (ו)**, 225–227.

²⁴ הרמתי, ש' (תשל"ח); ראו לעיל הערה 10, עמ' 407–425; אהרוסון, ר' (1990). **הברון והמושבות**. ירושלים: יד יצחק ברצבי, עמ' 275–277.

(כ"ח)²⁵, "מפיצי השכלה", "אגודת אחים" וארגונים נוספים. סופרים כגון פרישמן, ברדיצ'בסקי, ברנפלד, לילינבלום, רבניצקי ונוספים הסתייגו מהפיכת השפה העברית לשפה לאומית של היהודים. התומכים המושבעים בהחייאת השפה, כגון קלוזנר ואוסישקין, תמכו בתהליך מאותן סיבות שהשוללים הסתייגו ממנו, לאמור: הקשר ההדוק בין דיבור עברי לבין מימוש השאיפות הלאומיות-הציוניות בארץ ישראל.²⁶ המתנגדים חששו, כמובן, שהתהליך התרבותי יפגום במאמציהם להשתלב בחברה הסובבת בנכר, ויעורר כלפיהם חשד שנאמנותם "נאמנות כפולה".²⁷

עולי העלייה השנייה הגדירו את עצמם אתאיסטים והתחבטו בשאלת יחסם לתרבות הלאומית ולמורשת ההיסטורית היהודית. שאלת החילון של סמלים דתיים ויציקת משמעות חדשה לתוכם עמדה בלב ליבם של הדיונים שניהלו. אבות תנועת העבודה והמורים בני העלייה השנייה זנחו את המסורת היהודית הגלותית והציבו את החייאת השפה העברית כשפה חיה כחלופה חילונית למורשת הדתית. תוכניות הלימודים בתקופת העלייה השנייה ייחדו מקום נרחב לשפה העברית ולהוראת התנ"ך, באופן ספרותי ולא דתי, כדרך להקניית המסורת בדרך מודרנית וחילונית.²⁸

מעורבות מורי העלייה השנייה בפיתוח השפה העברית ובהנחלתה הייתה הציר המרכזי בהחייאת הדיבור העברי במרחב הציבורי ביישוב. "הסתדרות המורים" שייסדו המורים, שמומנה על ידי הוועד האודסאי, ניהלה באופן אוטונומי את מדיניות החינוך העברי וייסדה מחדש את "ועד הלשון", שהקים בן-יהודה שנים עשר קודם לכן בעלייה הראשונה. באספת הסתדרות המורים שהתקיימה בזיכרון יעקב בשנת תרס"ג (1913), הוחלט, על יסוד הצעתו של דוד ילין, לאמץ את "ההגיייה הספרדית" כהגיייה תקנית לדיבור העברי.²⁹

בשלהי ימי העלייה השנייה התרחש האירוע המכריע שקבע סופית את הדיבור העברי במרחב הציבורי של היישוב. ב-26 באוקטובר 1913, לקראת השלמת בניית ה"טכניון" בחיפה, החליט הדירקטוריון של חברת "עזרה" שהוראת המדעים במוסד החדש תהיה בשפה הגרמנית. החלטה זו הייתה העילה ל"התלקחות" מלחמת תרבות, שכונתה "ריב הלשונות" ונמשכה כשישה שבועות. בסופה ניצחה השקפת העולם הלאומית, ומאז הונהגה בארץ מערכת חינוך לאומית שתוכניותיה, בכל מוסדות החינוך – למן הגיל הרך ואילך – מושתתות על השפה העברית.³⁰

²⁵ כפי שהוזכר לעיל, במוסדות כ"ח התמסד הלימוד בעברית, אולם אין לראות בשיטתה עדות להיותה תנועה ציונית. כ"ח לא הגדירה עצמה אגודה ציונית (אם כי גם לא כאגודה אנטי-ציונית). בבסיס תוכניתה עמדה השאיפה לבסס באזורים שבהם פעלה את האמנציפציה ואת זכויות היהודים ולקדם את ההשכלה ברוח פריקופיטית (תרבות צרפת).

²⁶ רבין, ח' (תשל"ז). העברית כבחירה רצונית וללא מיסוד. **קתדרה**, 2, 102–107.

²⁷ כרמי, ש' (תשע"ה; ראו לעיל הערה 14), עמ' 191–224.

²⁸ שפירא, א' (תשס"ג). **יהודים חדשים יהודים ישנים** [הדפסה רביעית]. תל אביב: עם עובד, עמ' 248–275; גודמן, מ' (2019); ראו לעיל הערה 4, עמ' 47–61, 87–103.

²⁹ רוזנטל, ר' וניר, ר' (2008). **דילמות יסוד של העברית החדשה – מבוא, כך שני** [הדפסה שלישית]. תל אביב, עמ' 242; אייזנשטדט, ש"נ (2004). **תמורות בחברה הישראלית**. תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור, עמ' 16; גרינצוויג, מ' (תשנ"ח; ראו לעיל הערה 21), עמ' 406–415.

³⁰ **"האחדות" גליון 36**, י"ז בסיוון תרע"ג, עמ' 22, "תלמידים – רק השפה העברית". גרינצוויג, מ' (תשנ"ח; לעיל, הערה 21), עמ' 415–418; אלבוים-דרור, ר' (תשנ"ח; ראו לעיל הערה 20), עמ' 400–404. מייטליס, ע' (ראו לעיל הערה 13), עמ' 145–342; אפרתי, נ' (2018); ראו לעיל הערה 20, עמ' 32–79, 80–94, 159–214; שחר, נ' (2006). **שיר שיר עלה-נא: תולדות הזמר העברי**. בן שמן, עמ' 58–63.

אם כן, קודם שהמהפכה הציונית הגיעה לכלל ביטוי לאומי-פוליטי היא התבססה בתחום התרבותי. את ההתנתקות מהדת שאפו הציונים לממש דווקא בארץ ישראל, ולנס המרד שהניפו כנגד הדת בחרו בשפת הקודש דווקא. את הצלחת תהליך הטמעת השפה העברית במרחב הציבורי יש לזקוף לזכות פעילותם הנמרצת של המורים העברים (בעליות הראשונה והשנייה) ולאישים משכילים "מובילי תרבות" וגם לזכותם של העיתונאים העבריים, הספריות העבריות שנוסדו והשירה העברית. כל אחד מהם וכולם יחד תרמו תרומה מהותית להתפשטות העברית כשפת אם.

לימוד אותיות האל"ף-בי"ת לילדים כמרכיב משמעותי בהנחלת השפה העברית

המצאת הכתב האלפביתי נחשבת לנקודה מרכזית ומשמעותית בהיסטוריה. המעבר מחברה אוראלית לאלפביתית אפשר תיעוד מילולי מדויק של רעיונות, אירועים וידע והפצתם בחברה כולה. הדפסת התנ"ך בשנת 1455 על ידי יוהאן גוטנברג מסמלת את ראשיתה של מהפכת הדפוס, שהביאה להבחנה ברורה בין השפה הדבורה לכתובה ולהמשך הדפסת ספרים ומאמרים.

בחברה אוריינית רואים בידיעת הקריאה והכתיבה בסיס ללמידה, ועל כן מקנים אותה לילדים צעירים בצעדיהם הראשונים בלמידה הפורמלית.

במודלים מקובלים לראשית זיהוי מילים כתובות מקובל להבחין בשני שלבים עוקבים: השלב הלוגוגרפי והשלב האל"ף-בי"תי.³¹ בשלב הלוגוגרפי הילדים מאחסנים בזיכרונם סימנים חזותיים של המילה הכתובה ומקשרים אותם למילה הדבורה – להיגויה ולמשמעותה (היחידה – מילה); ובשלב האל"ף-בי"תי הם מסוגלים לזהות מילים על פי קשרים בין אותיות לצלילים (היחידה – אות). בשלב האל"ף-בי"תי הילד מזהה את האותיות או את חלקן ויודע לקשר בינן ובין צליליהן, לפחות חלקית. הילד לומד לזהות שהיצוג הכתוב והייצוג הנשמע – ההגוי, שייכים שניהם למשמעות אחת. קשרים אלה מקילים עליו לזכור כיצד לקרוא מילה כתובה גם בשלב שבו טרם רכש את היכולת לקרוא באופן עצמאי. עמוס עוז בספרו "סיפור על אהבה וחושך" (2002) מתאר בזיכרונותיו את המעבר מן השלב החזותי לאל"ף-בי"תי: "ואולי אכן הייתה זו השורה הראשונה בימי חיי שקראתיה לא על פי צורות המילים אלא אות אחר אות, כיאות, ומעכשיו ואילך כל אות היא כבר לא תמונה כי אם צליל מיוחד רק לה: דוב דובי מאד שמח! דוב דובי מלא שמח!" (עמ' 318).

32.

³¹ Ehri, L.C. (1998). Grapheme-phoneme knowledge is essential for learning to read words in English. In L.C. Ehri & J.L. Metsala (Eds.), *Word recognition in beginning literacy* (pp. 3–40). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Frith, U. (1985). Beneath the surface of developmental dyslexia. In K.E. Patterson, J.C. Marshall & M. Coltheart (Eds.), *Surface dyslexia: Neuropsychological and cognitive studies of phonological reading* (pp. 301–330). Hove, England: Erlbaum.

Gough, P.B. & Hillinger, M.L. (1980). Learning to read: An unnatural act. *Bulletin of the Orton Society*, 30, 179–196.

³² עוז, ע' (2002). *סיפור על אהבה וחושך*. ירושלים: כתר הוצאה לאור.

קיימות עדויות אמפיריות התומכות בדעה שהכרת שמות האותיות מסייעת לילדים לגלות את הצלילים שהן מייצגות:³³ במחקר שנועד לבדוק את ההשפעה שיש לידיעת שמות האותיות על מידת ההצלחה לקשר בין הסימן הגרפי לצליל השתתפו ילדים שהכירו את האותיות בשמן וילדים שלא הכירו בשמן. הילדים שהכירו את שמות האותיות הצליחו ללמוד בנקל את הצלילים שהן מייצגות, ואילו הילדים שלא ידעו את השמות, לא הצליחו ללמוד את הצלילים כלל.³⁴ הממצא מלמד כי הכרת השם משמשת גשר להכרת הצליל, ולימוד הצליל שהאות מייצגת ללא הכרת שמה קשה לילדים. ממחקרים אחרים עולה שילדים נעזרים בידיעת שם האות כאשר הם לומדים את צלילה: במקרים שבהם הצליל מופיע בתוך השם, ובמיוחד בתחילתו, הילדים מקבלים רמז לצליל ולומדים ביתר קלות לקשר בין האות לצליל שהיא מייצגת.

היות שבעברית שמות כל האותיות מתחילים בצלילו של העיצור שהאות מייצגת, אפשר להניח כי להכרת שם האות תהיה תרומה חשובה ליצירת הקישור הזה. וכן יש להניח שאחרי שהילד יתנסה בחוויה בלימוד אותיות אחדות, הוא יבין את החוקיות ויוכל ליישם את הכלל שלמד גם כשילמד אותיות נוספות.

דה'אבראו וקרדוזו-מרטינס³⁵ טענו שילדי גן צעירים שעדיין אינם מסוגלים לקשר אותיות לצלילים (גרפמות לפונמות), יכולים להיעזר בשמות האותיות ולהצליח לקשר בין המילה הכתובה למקבילתה ההגויה. הצליל שמופיע בשם האות יכול לסייע להם בזיהוי ההברה הפותחת את המילה (למשל צ"די – צלחת, קו"ף – קוף, אל"ף – ארון) – הייצוג הכתוב והייצוג הנשמע שייכים למהות אחת.

טרימן ועמיתיה³⁶ בדקו אם ההשפעה שיש לידיעת שמות האותיות על למידת מילים כתובות היא תופעה התפתחותית הקשורה לגיל ולרכישת הידע, והיא חולפת כאשר הילד הופך לקורא מיומן. מסקנות מחקרם הן ששמות האותיות, בשמש כתוויות לסימנים גרפיים חסרי משמעות, יכולים לסייע לילדים צעירים לבנות מודל מנטלי של אותיות האל"ף-בי"ת. לימוד של שם האות מקנה לילד את הידע על המאפיינים החזותיים המגדירים כל אות ואות ועל הפרטים המבחינים ביניהן. על כן לימוד שמות אותיות אמור לסייע בהבחנה מדויקת ואוטומטית בין צורתן של אותיות שונות.³⁷

³³ לוין, א' (2000). לכל אות יש שם. מתוך:

<https://www.itu.org.il/?CategoryID=501&ArticleID=1192>

³⁴ Ehri, L.C. (1983). A critique of five studies related to letter name knowledge and learning to read. In L.M.

³⁵ De Abreu, M.D. & Cardoso-Martins, C. (1998). Alphabetic access route in beginning reading acquisition. in Portuguese: The role of letter-name knowledge. **Reading & Writing**, 10, 85–104.

³⁶ Treiman, R., Sotag, L. & Bowman, M. (2001). The roles of letter names and letter sounds in connecting. print and speech. **Memory & Cognition**, 29, 860–873.

³⁷ לוין, א' (2000). ראו הערה 33 לעיל.

השתקפות תחיית השפה העברית והמעבר מגלות לציונות בשירי אל"ף-בי"ת לילדים במהלך המאה ה-20

השיר היהודי-עממי-חילוני צמח באירופה במאה ה-19 בד בבד עם התעוררות ספרות ההשכלה והרעיון הציוני.³⁸ שיר האל"ף-בי"ת הראשון בדיונונו הוא שירו של **מרק ורשבסקי**.³⁹ השיר נכתב במקורו ביידיש ושמו "אויפן פריפעטשיק" (חדר קטן, צר וחמים, על הכירה אש...). מלבד שיר זה התפרסמו בשירון "שירת הדורות" (דורות וינגען) עוד שישה שירים של ורשבסקי העוסקים בהווי היהודי מהיבטים שונים. שיריו נדפסו בדפים בודדים ובכתבי עת שונים, ובשנת 1900 יצא לאור בניו יורק קובץ שיריו "שירי עם יהודיים" (כינוים של שירי עם שמקורם במזרח אירופה). סגנונם המוזיקלי של רוב השירים יהודירוסים, אך הושרו גם שירי עמים אחרים – במילים עבריות חדשות. כותבי טקסטים עבריים לא חסרו בארץ באותן שנים, ולעומת זאת חסרונם של מלחינים הורגש. הפתרון שמצאו אותם מחברים היה חיבור מילים חדשות והתאמתן ללחנים של שירים לועזיים מוכרים.

שינון האל"ף-בי"ת העברי – מטלה מפרכת שהייתה מנותקת מחיי היום-יום של רוב האנשים – מוצג בשיר "אויפן פריפעטשיק" כמקור לזהות הלאומית והדתית וכמפתח לסוד הקיום היהודי בגלות. ערכן הסמלי של האותיות אינו מובן לילדים, שנפשם יוצאת למשחקים ולחופש, אך כשיגדלו יבינו גם הם כי אותיות אלו ספוגות בכי ודם; גם הם יבינו כי ההתחברות אל האותיות העבריות העתיקות – ביטוי סמלי למסורת כולה – הוא לא רק מקור היצירה היהודית לדורותיה אלא גם מקור לכוח, לעידוד ולנחמה. שיר האל"ף-בי"ת על גלגוליו היה לנכס צאן ברזל במורשת המוזיקלית והעממית של יהודי מזרח אירופה.⁴⁰

להלן השיר "אויפן פריפעטשיק" (שחיבר ורשבסקי בשנת 1901) בתרגום מיידיש לעברית (הסופר והעיתונאי פסח קפלן תרגם את השיר בשנת 1903, והוא התפרסם לראשונה בשנת 1905 בספר "הזמיר" שערך נח פינס):⁴¹

³⁸ ספיבק, י' (תשנ"ז). ראשי פרקים בתולדות הזמר העברי. **הגיגי גבעה**, ה, מתוך:

<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/hagigey/rashey-2.htm>

³⁹ (1845–1907) היה עורך דין במקצועו ומחבר שירים להנאתו.

⁴⁰ אסף, ד' (2007). סודות מן החדר. מתוך:

<http://www.text.org.il/index.php?book=0714013>

⁴¹ את הספר "הזמיר: שירי ילדים לזמרה ולמקרא" ערך המורה נח פינס (1871–1939). פינס היה מהמחנכים הראשונים שהטיפו לשלב שירים בחינוך הילדים בגיל הרך, ואכן בספר כלולים שירי משחק ושירי לכת שמטרתם לימוד הלשון העברית. יש בספר שירים פרי עטם של שאול טשרניחובסקי, ח"י ביאליק, זאב יעבץ וגם מרק ורשבסקי. המתרגמים והמתרגמות של מיטב ספרות העולם בפרוזה, בשירה ובמחזאות, כגון ביאליק וזיבוטנינסקי, דבורה בארון ודוד ילין, אלישבע ולאח גולדברג, שאול טשרניחובסקי, נתן אלתרמן ואברהם שלונסקי, רחל בלובשטיין, יוסף חיים ברנר, יוכבד בת מרים ורפאל אליעז, יעקב אורלנד, אפרים ברוידא וג'יטילה ברוידא, שפעמים רבות תרגמו גם ספרי ילדים ושירי ילדים, ורבים מהם היו סופרים ומשוררים מחוננים בשפה העברית, הפליאו לעשות בבניין התרבות החילונית החדשה, וילדים שגדלו במדינת ישראל במאה ה-20 זכו לקרוא ספרות משובחת מכל ארצות העולם בתרגומי מופת לצד ספרות עברית חדשה עשירה, ראו: אליאור ר' (2014). ירושלים אותיות וסימנים סביב לה. **דימוי**, 19, 115–119. כל מתרגם וכל מתרגמת העבירו עולמות תרבותיים שלמים משפת מולדתם הישנה לשפת מולדתם החדשה. לשם כך עברו מושגים רבים מתחום

חֶדֶר קָטָן, צֶר וְחֻמִּים,
וְעַל הַפִּירָה אֶשׁ;
שֵׁם הַרְבֵּי לְתַלְמִידָיו
מוֹרָה אֶלֶף-בֵּית.

אֶת תּוֹרָתִי, יְלָדֵי חֶמֶד,
שָׁמְעוּ, זָכְרוּ-נָא;
שָׁנוּ, יְלָדִים וְחֹזְרוּ:
קִמְץ-אֶלֶף – אֶ!

שִׁימוּ עֵין, הִטּוּ אָזֶן
אֶל הַפְּתוּב פֶּה;
מִי שֶׁיִּקְרָא מִהַר עֵבְרִית,
דָּגַל אֶתֶּן לוֹ.

אֶת תּוֹרָתִי...

אֶל נָא תִּירָאוּ, אִם בְּתַחֲלָה
יִקְשֶׁה זֶה מְאוּד;
אֲשָׁרִי מִי שֶׁלָּמַד תּוֹרָה,
מָה לִּיהוּדֵי עוֹד?

אֶת תּוֹרָתִי...

עַתָּה תִּזְקִינוּ אֶף תִּבְנִינוּ
בְּאוֹתִיּוֹת שֵׁם,
תִּרְאוּ כִּמָּה דְּמָעוֹת תּוֹכֵן,
וְכִמָּה נִחְלִי דָם.

אֶת תּוֹרָתִי...

המשחק וגידול הילדים, המזון והבית, הטבע והגאוגרפיה, הטכנולוגיה והתרבות, המדע והאומנות, והיו חייבים להמציא מילים ומושגים שלא היו קיימים בעברית – על יסוד שורשים, בניינים ומשקלים קיימים או מחודשים. להרחבה ראו עוד: שחר, נ' (2006); ראו לעיל הערה 30; שחר, נ' (2017), "מושג הימולדת' בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו (1882–1918) והשתקפותו בשירים שכתבו ילדים ובני נוער עבריים בשנות העשרים", *דור לדור*, נג, 9–32. ברנור, נ' (2017). "מחא, מחאי, כפיים": פואטיקה ואידיאולוגיה בשירת הילדים העברית בתקופת היישוב 1939–1948, תל-אביב. ולדן צ' ושחורי-רובין צ' (2018); ראו לעיל הערה 16; אסף, ד' (2019). *שיר הוא לא רק מילים: פרקי מסע בזמר העברי*. תל אביב: עם עובד.

וְעַתָּה בְּגָלוֹת תִּשָּׂאוּ עֲלֵיכֶם,

אֶף תִּצְנְחוּ מֵרָ;

בְּאוֹתֵינוּ אֵז תִּבְקָשׁוּ

נַחֵם מְכַל צָר.

אֶת תּוֹרָתִי...

בהתייחסו לשיר זה של ורשבסקי כתב שלום עליכם: "איזה סוד נוסף טמון בשיריו? שהם פשוטים, וביידיש אמתית, לא מלאכותית – בכך יש פיוט אמת. למי מאתנו לא מוכרת תמונת ה'חדר' היהודי?"⁴² מבחינה פואטית השיר מתאפיין, כמו הרבה שירים אחרים, בטון דרמטי ובמילים הנושאות מטען רגשי חזק: "תזקיננו", "תישאוו", "תיאנחו": הילדים לומדים את ייסורי הגלות כבר בהיותם ב'חדר'.

ה'חדר' היה המוסד הלימודי הראשוני והיסודי המשותף לכל ילדי ישראל, שעיקר עניינו היה להכשיר את הילדים להבנת הטקסטים המקודשים שנכתבו בעברית ובארמית.⁴³ השלב הראשוני התמקד בהקניית כישורי קריאה של האותיות העבריות. ה'רבי' (הוא המלמד) היה מצביע על לוח אותיות מודפס שהיה תלוי על הקיר, וכמו בשיר האל"ף-בי"ת היה מצביע על תלמידיו לקרוא בקול: קמץ אל"ף – א וכו'. אחרי שינון האותיות למדו הילדים מילים ומשפטים. שיטת ההוראה המסורתית הייתה מיושנת מאוד ומנותקת מן המציאות הלשונית שרוב ילדי ישראל חיו בה, שבה שפת התקשורת היומיומית הייתה היידיש, ואילו העברית שימשה אך ורק 'לשון קודש'. את לשון הקודש פגשו ילדי ישראל רק במסגרת הפולחן הדתי: בתפילה, בקריאת התורה, בברכות השונות ובסדר פסח.⁴⁴ הבית הפותח בשיר מתאר את עיצוב ה'חדר' ואותו התיאור גם נועל את השיר. השיר מציע הצצה מהחוץ אל ההווי המסורתי באמצעות תיאור תמונה: בחדר החמים מתקבצים ילדים קטנים עם הרבי הזקן. השיר מבטא את התפיסה שלפיה הסבל שבגלות הכרחי, ואת הכוחות היהודי מקבל מלימוד התורה ("אשרי מי שלמד תורה מה ליהודי עוד?"). הנימה הסנטימנטלית של דמעות וייסורים מלווה את רוב בתי השיר, ודברי הלימוד של הרבי נמסרים בדיבור ישיר. בשיר יש איזון עדין בין נאמנות לאלמנטים מסורתיים (דימויים, חריזה) לבין הרצון ליצור שיר מודרני (סנטימנטליות, לאומיות, פזמון, התאמה בין המקצב המילולי למקצב המוזיקלי). קונפליקט זה מתגלה הן בלחן הן במלל.⁴⁵

⁴² אסף, ד' (2007). ראו הערה 40 לעיל.

⁴³ ובהרחבה על אותיות הדיבור שהן "כ"ב אותיות יסוד' הקשורות לכ"ב יסודות הבריאה ולסוד היצירה ראו: אליאור ר' (2014), בהערה 41 לעיל.

⁴⁴ באר-מרקס, ר' (2014; ראו לעיל הערה 3), עמ' 35–49.

⁴⁵ אסף, ד' (תש"ע). קטן וחמים? השיר "אויפן פריפעטשיק" והשינוי בדימוי של החדר. בתוך ע' אטקס וד' אסף (עורכים), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות. תל אביב: המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל-אביב ובית שלום עליכם, עמ' 111–130; לוקין, מ' (תשע"ג). על הפריפעטשיק של שיר עם לירי מסורתי. בתוך ק' רוזנצוויג ואחרים (עורכים), חוט של חן: שי לחוה טורניאסקי. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מרכז זלמן שזר, עמ' 511–538.

אש הכירה שבשיר היא סמל לחמימותה של המסורת ולאש התמיד הבוערת בליבו של כל יהודי. האותיות ספוגות בכי ונחלי דם, אך הן גם מקור לעידוד ולנחמה. ה'חדר' בשירו של ורשבסקי הוא ה'חדר' המסורתי הישן, שבו המלמד מלמד עברית בידיש, אבל בין השיטין מתגלה לנו 'חדר' חדש שמדגיש את הלאומיות. זה היה הסממן הראשון של התחייה הלאומית ב'חדר'.

שלילת הגולה, ועימה שלילת דמותו של היהודי הגלותי ודפוסי חייו, היו מרכיב מרכזי בציונות החילונית⁴⁶ וקוד חינוכי-אידאולוגי בספרות הילדים שנכתבה בארץ ישראל לפני מלחמת העולם השנייה.⁴⁷ המהפכה הציונית דרשה את שלילת העבר ובניית עתיד חדש. על כן בשנת תר"ע–1910, עת נשתל העץ הראשון בתל אביב, חיבר הסופר ש' בן-ציון⁴⁸ גרסה עברית אחרת לשיר האל"ף-בי"ת וקרא לו "זמר לחמישה עשר". הרבי ותלמידיו וגם האותיות נשארו, אבל התפאורה השתנתה: במקום ה'חדר' הגלותי המוסק בחורף, אנו פוגשים 'מרחב שדה וירק עצים', שבו הרבי מלמד מצוות לאומיות חדשות – זריעה ונטיעת עצים באדמת ארץ ישראל:

מִרְחֵב שָׂדֶה וִירֵק עֲצִים,
יְלָדִים נוֹשְׂאִים אֶת,
שֵׁם הָרֶבִי לְתִלְמִידִים
מוֹרָה אֶל"ף-בִּי"ת.

עַץ זֶה – אֶל"ף,
עַץ זֶה – בִּי"ת הוּא
אֵף הַגִּימָ"ל – עַץ,
אוֹתוֹת עֲצִים בְּסֵפֶר יֵרֵק
רָחֵב עַד אֵין קֶץ!

זֹאת הַתּוֹרָה, יְלָדֵי חֲמֹד,
לְמֹדוֹ, שְׁמֵרוּ-נָא,
נְטִיעוּ, זָרְעוּ זֹאת הָאֶרֶץ,
תּוֹר הָאֲבִיב בָּא.

זֹאת הָאֶרֶץ הָרוּוּ אֲבוֹת
יָעָה, חֶלֶב, דָּם –
יָבוֹא אֲבִיב תִּפְרֹחַ כָּלָה
יִפְרַח גַּם הָעָם.

⁴⁶ ברגור, נ' (2019). "אחיך פה כולנו" היחס ליהודי הגולה בשירת הילדים העברית בעיתוני ילדים בתקופת היישוב (1939–1948). ילדות, 3, 25–40.

⁴⁷ דר, י' (2006). ומספסל הלימודים לוקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939–1948. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, עמ' 247.

⁴⁸ שמחה בן-ציון אלטר גוטמן, סופר, עורך ומוציא לאור (1870–1932).

זאת התורה, שְׂבִי גוֹלָה,
כְּלַכְכֶּם שְׁמֵרוּ-נָא,
נְטֹעִי, זָרְעוּ זאת הָאָרֶץ,
תֹּר הָאֶבֶב בָּא.

עַץ זֶה – אֶלִיָּף,
עַץ זֶה – בִּיִּית הוּא
אֶף הַגִּימָ"ל – עַץ,
אוֹתוֹת עֲצִים בְּסֶפֶר יָרֵק
רָחֵב עַד אֵין קֶץ!

נקר מציינת כי היחס המורכב בין האדם לאדמה בא לידי ביטוי גם בשירה העברית:⁴⁹

עם ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בא"י, ב-1882, היה משקל רב לערכים, לדימויים, לסמלים ולחזון שהושרו בשירת ארץ-ישראל. חשיבותם של הערכים, הסמלים, הדימויים, החזון בשירה, הייתה גדולה לאין-ערוך בתקופה של חברה מתהווה, החסרה מסגרת ממוסדת ויסודות ממלכתיים. הדימויים בשירה היוו תחליף והשלמה הכרחית, לחינוך, לערכים, לעידוד הרוח, לאמונה, לפעילות, להזדהות, ללכידות, ציר, שסביבו התרכזה ההכוונה והפיקוח החברתי הלא-ממוסד. הצורך לחפש את המסרים, הדימויים, הסיסמאות והחזון בשירה, קיים כדי להבין, להזדהות, לחוש, לחלום, לקוות. רבים מהסמלים, הדימויים, המסרים, והחזון, המשיכו להיות מושרים בזמר העברי, גם לאחר קום המדינה. כל שינוי בחברה ובמדינת ישראל, מצא את ביטויו גם בשירים שנוצרו באותה חברה, באותה תקופה. כשהמציאות השתנתה, השתנו גם הערכים, הסמלים, והדימויים בשירים.

בגרסתו של ש' ברציון לשיר האלִיָּבִיִּית של ורשבסקי מרובים סימני הקריאה המביעים התפעלות, המילה "עץ" חוזרת בו לאחר אותיות האלִיָּבִיִּית פעם אחר פעם, וכמוה הדרישה / הציווי לטעת ולזרוע בארץ. ממילות השיר מהדהדים ערכים, סמלים ודימויים הקשורים בתחייה הלאומית של העם בארצו – השפה וההתיישבות.

בשנת 1918, מפרסם **אברהם אברונין**⁵⁰ שיר אלִיָּבִיִּית בספר "שירים לילדים" שיצא לאור בצפת. דרך לימוד אותיות האלִיָּבִיִּית השיר מעודד הקמת חברה יצרנית עצמאית:⁵¹

יחיד:

⁴⁹ נקר, י' (2003). הזמר העברי וגיבוש הישראליות – יום הזמר העברי בכנסת. עמ' 2. מתוך: https://www.zemereshet.co.il/UserFiles/file/articles/yaffa_nakar/skira3.doc

⁵⁰ בלשן עברי, מורה וסופר, 1869–1957 (ע"ע ויקיפדיה).
⁵¹ מתוך האתר זמרשת: <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=1350>

אָלף, בֵּית, גִּימֶל, דָּלֶת,
לִי מִשׁוֹר, גֶּרֶזוֹן, מִפְסָּלֶת,
מִקְצוּעָה, פֶּטִישׁ, מִקְדָּח,
בְּמִלֵּאכְתִּי אֲנִי שָׂמַח.
מָה אֲנִי וּמָה מְלִאכְתִּי?

המקהלה:
אוּמָן, אוּמָן, נָגֵר אֶתָּה,
וְאַלֶּה מַעֲשֵׂיךָ:
לְגֹזֵר הָעֵץ, לַעֲשׂוֹת כְּלִים
יּוֹדְעוֹת יָפָה יְדִידָה.

יחיד:
הָא, נוֹ, זִין, חִית, טִית, יוֹד,
מִסְפָּרִים לִי וְחוּט,
אֵף גַּם מַחֵט לִי קֶלֶה,
יוֹם וְלַיְלָה עֲמָלָה.
מָה אֲנִי וּמָה מְלִאכְתִּי?

המקהלה:
אוּמָן, אוּמָן, חִיט אֶתָּה,
וְאַלֶּה מַעֲשֵׂיךָ:
לְגֹזֵר אֲרִיג, לְתִפֵּר בְּגָדִים
יּוֹדְעוֹת יָפָה יְדִידָה.

יחיד:
כָּף, לָמֵד, מֶם, נוֹן, סָמָךְ, עֵין,
עַל כָּלִי מְלִאכְתִּי נָא שִׁימוּ עֵין:
הִנֵּה אֲמוּס, הִנֵּה מְרַצֵּעַ,
וּבֶן-פֶּטִישׁ מִסְמֵר קוֹבֵעַ.
מָה אֲנִי וּמָה מְלִאכְתִּי?

המקהלה:
אוּמָן, אוּמָן, סִנְדֵּלָר אֶתָּה,
וְאַלֶּה מַעֲשֵׂיךָ:
לְגֹזֵר הָעוֹר, לְתִפֵּר נְעָלִים
יּוֹדְעוֹת יָפָה יְדִידָה.

יחיד:
פֶּא, צָדִי, קוֹף, רִישׁ, שִׁין, שִׁין, תּוֹ,

לִי יֵשׁ נֶפֶחַ, מְלוֹשׁ וְדָף,
מְרִדָּה, טְבֵּלָה, אֶף גַּם מִבְּחֹשׁ,
תִּנּוֹר בּוֹעֵר תִּמְיֵד בְּאַשׁ.
מָה אֲנִי וּמָה מְלֹאכְתִּי?

המקהלה:
אוּמָן, אוּמָן, אוֹפָה אֶתָּה,
וּפָה הֵם מַעֲשִׂיךְ:
לְלוֹשׁ בְּצֶק, לְאַפּוֹת פֶּתָה
יּוֹדְעוֹת יָפָה יָדִידָה.

מן השיר עולה כי העבודה היצרנית היא יסוד התחייה הלאומית, והצלחת המעבר האמיתי מגלות לגאולה תלוי בה: רק אם ישתנה המבנה הכלכלי-התעסוקתי של העם והוא ישוב לעבודה יצרנית, הוא יתרחש. המגמה הסוציאליסטית של הציונות הדגישה כי רק על בסיס עבודה יצרנית יתרחש כיבוש העבודה העברית וממילא תצלח גם תחיית השפה העברית הנחוצה לתהליך כלכלי-חברתי זה. בשיר ניתן ביטוי גם לשוויון המעמדי המאפיין את החברה סוציאליסטית שבה דגלה התנועה הציונית: כל בעלי המלאכה נקראים "אומנים" ומקבלים שבח מפי המקהלה: "יודעות יפה ידיך".

בשנת 1933 מפרסם חיים נחמן ביאליק שיר אל"ף-בי"ת בספרו "שירים ופזמונות", ומוסיף לשירו של אברונין נדבך נוסף: המעבר מגלות לגאולה יתגשם רק על ידי שילוב של הקמת חברה יצרנית בחומר וגם ברוח:⁵²

מֹשֶׁה, שְׁלֹמֹה –
אִישׁ לְמָקוֹמוֹ!
כָּבֶר הַגִּיעָה עֵת!
כָּבֶר הַגִּיעָה עֵת!
רַב לְשׁוֹחַ,
דִּי לְנוֹחַ –
נִלְמַד אֶלֶף-בֵּית!
נִלְמַד אֶלֶף-בֵּית!
אוֹת לְאוֹת
וְקוֹ לְקוֹ,
וּבִינְתִים
תִּהְיֶה רַב!

אַחַת לְמַעַלָּה וְאַחַת לְמַטָּה,
פְּסוּק רִאשׁוֹן נִלְמַד עֶתָּה:

⁵² השיר מועתק ככתבו וכלשונו מן המאגר המוצע בפרויקט בריהודה.

אָלף, בֵּית, גִּימֶל, דָּלֶת –
מִי הֶחָכֶם הוּא יִמָּלֵט!
שָׁנוּ, שְׁלֹשׁוּ,
אַל תִּתְּחַרְשׁוּ
מִי הֶחָכֶם הוּא יִמָּלֵט!

שְׁתֵּי לְמַעַלָּה וּשְׁתֵּי לְמַטָּה,
פְּסוּק שְׁנֵי נִלְמַד עֲתָה:
הָא, וָו, זָיו, חֵת –
עִם הָאָרֶץ חָשׁוּב כָּמֵת!
שָׁנוּ, שְׁלֹשׁוּ,
אַל תִּתְּחַרְשׁוּ
עִם הָאָרֶץ חָשׁוּב כָּמֵת!

שְׁלֹשׁ לְמַעַלָּה, וְשְׁלֹשׁ לְמַטָּה,
פְּסוּק שְׁלִישִׁי נִלְמַד עֲתָה:
טֵת, יוֹד, כָּף, לָמֶד –
תִּתְּחַלֵּה תִלְמַד וְאַחֵר תִּלְמַד.
שָׁנוּ, שְׁלֹשׁוּ,
אַל תִּתְּחַרְשׁוּ
תִּתְּחַלֵּה תִלְמַד וְאַחֵר תִּלְמַד.

אַרְבַּע לְמַעַלָּה וְאַרְבַּע לְמַטָּה,
פְּסוּק רְבִיעִי נִלְמַד עֲתָה:
מֶם, נוּן, סָמָךְ, עֵין –
אִם אֵין תּוֹרָה – קִמַּח אֵין.
שָׁנוּ, שְׁלֹשׁוּ,
אַל תִּתְּחַרְשׁוּ
אִם אֵין תּוֹרָה – קִמַּח אֵין.

חֲמֵשׁ לְמַעַלָּה וְחֲמֵשׁ לְמַטָּה,
פְּסוּק חֲמִשִּׁי נִלְמַד עֲתָה:
פֶּא, צָדִי, קוֹף, רֵישׁ –
דְּבָרֵי תּוֹרָה מְשׁוּלִים לֹא שׁ!
שָׁנוּ, שְׁלֹשׁוּ,
אַל תִּתְּחַרְשׁוּ
דְּבָרֵי תּוֹרָה מְשׁוּלִים לֹא שׁ!

שֵׁשׁ לְמַעַלָּה וְשֵׁשׁ לְמַטָּה –

פסוק אחרון נלמד עתה:

שין, תו, שין, תו –

שנו, שלשו,

אל תחרישו

מי שגמר הוא הרב!

השיר משקף הוויה יהודית טהורה: משאת נפשו של הלומד היא לצמוח מתוך הלימוד ולהיות לרב. נושא השינון ("שנו, שלשו") מודגש; וגם מימרה מפרקי אבות משובצת בשיר (אומנם בהיפוך הסדר): "אם אין תורה קמח אין" (בפרקי אבות, פרק ג, משנה יז: "אם אין קמח אין תורה") כדי להדגיש את יתרון לימוד התורה, הרוחני, על פני הקיום הגשמי; וכן מופיע בשיר הרמז לפסוק מקראי: "מימינו אשדת למו" (דברים לג, ב): "דברי תורה משולים לאש!". הדרבון ללימוד אותיות האל"ף-בי"ת מועצם בחזרה על המשפט: "עם הארץ חשוב כמת". מעניין לציין שקביעה זו אינה מופיעה בשום מקור יהודי. במסכת נדרים דף סד מוזכרים ארבעה שנחשבים כמת: מצורע, עני, סומא ומי שאין לו ילדים. ביאליק, הבקי במקורות היהדות, מוסיף עליהם נדבך משלו: אידיעות האותיות הופכת את האדם לעם הארץ, ובעיניו גם אדם כזה חשוב כמת. אם כן, התפיסה היהודית המסורתית מודגשת בשיר באופן בולט ובאה לציין כי לצד תחיית השפה בארץ נדרשת גם אחיזה במסורת היהודית.

סיכום

במהלך השנים צמח היהודי הטריגלוסי, התלת-לשוני, צמיחה המאפיינת את היהודים בארצות הגולה עד המאה ה-20. התלת-לשוניות נבנתה משלושה מרכיבים: שליטה בשפת הסביבה לצורך חיי הציבור, פנייה לרשויות וכדומה; שליטה בעברית ושימוש בה במסגרות הדתיות ובין הגברים בלבד; שליטה בשפה היהודית, שלה תפקיד משמר ודינמי: היא משמרת את חומות הלשון של הקהילה היהודית, שואבת משפת הסביבה, ומאפשרת לרכיבים עבריים, בעיקר מעולם ההלכה והדת, להתערב בלשון העממית.⁵³ מאמר זה התייחס לשירי אל"ף-בי"ת לילדים שנתחברו במאה ה-20 במטרה להעצים את תחיית השפה העברית ועל רקע עיצוב וביסוס הזהות הלאומית במעבר מגלות לגאולה, מהעיירה היהודית להוויה הארץ ישראלית. ניצני החייאת השפה העברית הופיעו בתקופת היישוב הישן בקרב קומץ משכילים ששאפו למודרניזציה ולהחייאת הלאומיות היהודית. עם הגעת עולי העלייה הראשונה לארץ, ממניעים לאומיים, התעצם הקשר בין חינוך עברילאומו להחייאת השפה העברית, עד שהתקבע כטבעי ומתבקש בעלייה השנייה. לפיכך, להחייאת השפה

⁵³ רוזנטל, ר' (2015). המסע המופלא של העברית. מתוך:

<http://www.ruvik.co.il/%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%A2%D7%99%D7%95%D7%9F/2015/%D7%94%D7%9E%D7%A1%D7%A2-%D7%94%D7%9E%D7%95%D7%A4%D7%9C%D7%90-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA.aspx?page=4>

העברית הייתה תרומה סגולית תרבותית רבת ערך לביסוסה הלאומי-פוליטי של המהפכה הציונית.

מרק ורשבסקי, ש' בן-ציון, אברהם אברונין וחיים נחמן ביאליק – כותבים המחוברים להוויית העיירה היהודית בגולה ובעלי תעוזה רוחנית ותרבותית – ראו בעצמם מקימי העם לתחייה. הם שבו למקור – למקרא, לתלמוד ולמדרש. כיוון שראו בעצמם מחדשים של ההיסטוריה היהודית והשפה העברית, שרציפותן נקטעה עם היציאה לגלות, חשו בני חורין לדרוש מחדש, ברוחם, את ההווה היהודית: ה'חדר', הנטיעות בארץ, מקצועות היהודים בעיירה היהודית ונופי ארץ ישראל המשולבים בשיריהם הם סמלים למעבר מגלות לגאולה. השירים שנדונו במאמר זה משקפים תקופה, וכשירי ילדים רבים שנכתבו בתקופה זו, הייתה להם תרומה חשובה בעיצוב התודעה הלאומית. החזרה למקורות היהדות נועדה, בין השאר, לעורר ולעודד את תחיית השפה העברית. אין זה המשך לשטעטל אלא המשך למפעל ההתחדשות התרבותית היהודית.